

УДК 911.3

Сергій Ярьоменко

ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто проблеми геополітичних та геокультурних аспектів міжетнічних відносин, особливості процесів та чинників, які впливають на формування, розвиток етносів, їх взаємодію. Охарактеризовано основні аспекти внутрішньо-етнічних процесів українського етносу, загальні тенденції міжетнічних процесів на Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі.

Ключові слова: ранжировані і неранжировані групи, міжетнічні процеси та відносини, маргіналізація, мовний конформізм, рубіжні суспільства, етнофор.

Сергей Яременко. ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ. Рассмотрены проблемы геополитических и геокультурных аспектов межэтнических отношений, особенности процессов и факторов, влияющих на формирование, развитие этносов, их взаимодействие. Дана характеристика основных аспектов внутриэтнических процессов украинского этноса, общих тенденций межэтнических процессов на Балто-Черноморско-Каспийском пространстве.

Ключевые слова: ранжированные и неранжированные группы, межэтнические процессы и отношения, маргинализация, языковой конформизм, рубежные общества, этнофор.

Sergii Iaromenko. POLITICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF INTER-ETHNIC RELATIONS. The problems of geopolitical and geo-cultural aspects of inter-ethnic relations, features of processes and factors influencing on the ethnic formation and development, their interaction are considered in this paper. The main aspects of intra-ethnic processes of Ukrainian ethnos, the general tendencies of inter-ethnic processes in the Baltic-Black Sea-Caspian space were characterized.

Keywords: ranked and unranked groups, inter-ethnic processes and relations, marginalization, linguistic conformity, border society, ethnophor.

Постановка проблеми. Дослідження геополітичних, гео економічних та соціокультурних особливостей розвитку Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону пов'язане зі специфічним рубіжним положенням етносів. Таке положення має відмінності у формуванні самих етносів, розвитку етнічних конфліктів та їх природи на відміну від таких, які формуються у державах з достатньо сталими межами та тривалою історією державного будівництва. Специфічність розвитку етносів у даному регіоні супроводжується накладанням різним етнополітичних, культурно-цивілізаційних процесів, що проявляються у геополітичних відносинах між державами Балто-Чорноморсько-Каспійського простору та сусідніми геополітичними регіонами. Рубіжні суспільства мають власні особливості міжетнічних процесів, які необхідно досліджувати саме з позицій особливостей геополітичного розташування, формування та розвитку соціокультурного середовища, гео економічних процесів.

Дослідження міжетнічних відносин має наукове та прикладне значення для формування теоретичних і методологічних основ вивчення, так і практичне значення. Зростання кількості конфліктів на міжетнічному ґрунті посилилось як у Росії, країнах ЄС, так і у країнах Балто-Чорноморсько-Каспійського простору. Вивчення природи конфліктів, причини їх зародження та можливі шляхи для запобігання або зниження рівня конфліктності є одним із завдань державної етнополітики у країнах, де є значна частка компактно розміщених етнічних меншин, або зростає потік мігрантів з інших країн, що посилюють рівень міжетнічного напруження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему міжетнічних відносин у рубіжних суспільствах, країнах з багатонаціональним складом населення активно досліджують американські вчені. Одним з основоположників сучасної теорії конфлікту

етносів є Д.Л. Горовіц [12]. Формування теорії, дослідження та вивчення різних типів відносин між етносами містяться у працях М. Вебера, Дж. Бермана, А.А. Налчаджяна [8]. Вивчення міжетнічних процесів в українському етносі, політико-географічні особливості соціокультурних процесів в Україні представлені у дисертаціях О.А. Борусевич, І.О. Вільчинської, публікаціях Л. Масенко [1,2,7]. Важливими є дослідження у галузі етнополітичної географії України львівського географа М.С. Дністрянського [5], який визначив основні проблеми, витоки конфліктів, специфіку етнічних процесів для України.

Визначення цілей публікації. Завданням даної статті є розгляд структури міжетнічних відносин, процесів, що відбуваються у межах етносу, вертикальні та горизонтальні зв'язки між етносами, причини їх конфліктогенного характеру, а також визначення особливостей формування українського етносу з позицій політичної географії.

Виклад основного матеріалу. А.А. Налчаджян визначає етнос як «специфічний вид соціальної групи, що виникає у результаті природно історичного процесу» [8]. Основними маркерами є наступні:

1. Етноси мають загальне біологічне походження. Ця теза пов'язана з геополітичною та етнологічною концепціями примордіалізму – спільне походження від одного предка.

2. Етноси мають загальну територію. Територія, на якій сформувався етнос, впливає на культуру та побут, образ життя населення. Крім цього, етнічна територія символізується, а природні ландшафти є маркерами, що відрізняють один етнос від іншого. М. С. Дністрянський визначає етнічну територію як одну «з основних об'єктивних ознак етнонаціональної ідентичності» [5].

3. Етнічна група має специфічні культурні традиції, загальну культуру. Культура у загальному розумінні сприяє закріпленню та консолідації етносів.

4. Етнос протиставляє себе іншим аналогічним етносам («ми – вони», «свої – чужі»). Це протиставлення є основою для формування етнічної самосвідомості.

5. Етнос має внутрішню структуру та організацію, що проявляється через систему родинності та релігійних груп.

В цілому, концепція *примордіалізму* та концепція *конструктивізму* – формування етносу через конструювання його інтелігенцією – є базовими у даному розгляді етносу як суб'єкта міжетнічних відносин. Представниками етносу, нації є *етнофори* – представники свого етносу, які вільно спілкуються своєю національною мовою (рідною, материнською), а також знають культурні традиції, характерні особливості прийнятих у даному етносі міжособистісних

відносин.

А. Ройс, спираючись на поняття «*етнічні межі*», сформувану етнологом С. Бартом, розвив ідею подвійних меж в етнічній групі [8]. Поняття подвійних меж спирається на уявлення того, що представники етносу перебувають у внутрішніх межах даного етносу, але мають різні особливості, знаходяться в різних субгрупах. Взаємодія через зовнішні межі етносу проходить через «призму» етнічності. Зовнішньо певна етнічна група здається монолітною, проте перебуваючи у межах етносу, можна виділити певні субгрупи, що відрізняються культурними, діалектними, антропологічними, побутовими відмінностями. Дані субгрупи етносу піддаються етнічним процесам роз'єднання або консолідації, на які впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники (рис. 1).

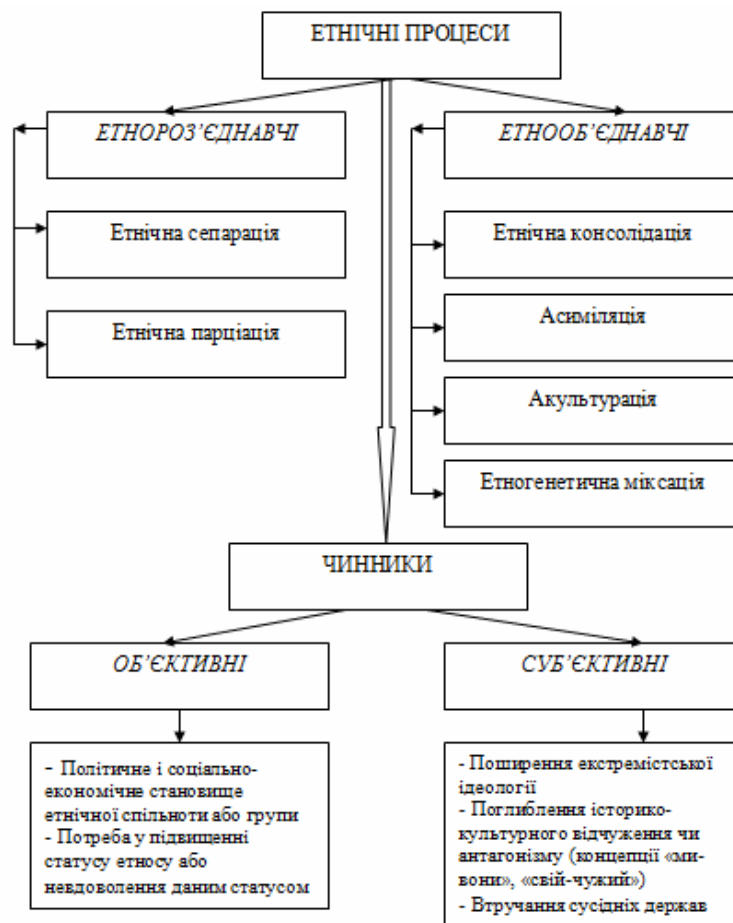

Рис. 1. Структура етнічних процесів та чинники, що їх формують (на основі [5])

Фактично, всі індивіди знаходяться в межах певного етносу, проте частина піддається *відчуженню* та знаходиться в процесі асиміляції чи переходу до іншого етносу, що близьке з поняттям маргінальності. Розрізняють два типи міжетнічних відносин: субординації (вертикальні) та горизонтальні (рис. 2).

Відношення субординації пов'язані з домінуванням одного етносу над іншим, що характеризується як ранжирувана система міжетнічних відносин. Горизонтальні відношення характеризуються тим, що етнічні групи мають однаковий статус та співіснують один з одним.

Ранжирувані системи виникають в результаті

завоювання одного етносу іншим. Прикладом завоювання на території Балто-Чорноморсько-Каспійського простору є турецьке народів Закавказзя. В результаті завоювання поступово формувалась ранжирувана система домінуючого та підлеглого етносу.

Неранжирувана система характерна була, наприклад, для колишнього СРСР. В результаті міграцій частина російського етносу оселялась у великих містах республік СРСР. Етнічні анклавні росіян залишилися після розвалу СРСР, проте зі зміною домінуючого етносу виникли міжетнічні конфлікти (приховані, наявні), а у Литві, Естонії, Латвії, Україні

переросли у етнополітичний конфлікт.

М.С. Дністрянський розглядає (гео-)етнополітичний конфлікт як комплексну соціально-політичну проблему, що включає історичні, культурні, економічні, психологічні та інші аспекти [5].

Найбільш складні відносини склались у країнах Балтії, особливо у Естонії і Латвії, та в Україні. Відсоткове співвідношення етнічних росіян достат-

ньо високе (табл. 1) і вимагає розширення власного статусу.

Найбільш виразно процеси мовної асиміляції проявились у Білорусі (табл. 2). Більшість населення країни користується російською мовою, навіть серед білоруського етносу (58,6 %).

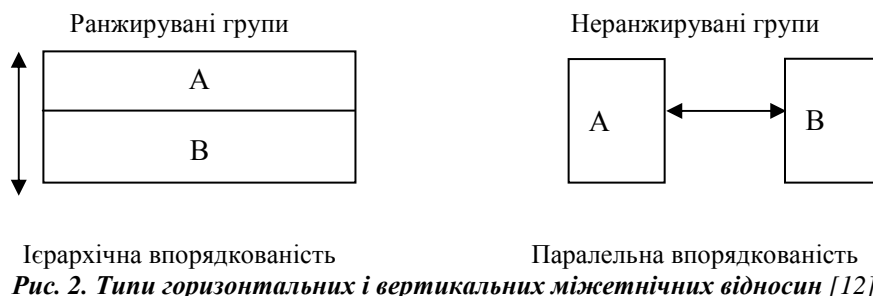

Рис. 2. Типи горизонтальних і вертикальних міжетнічних відносин [12]

Таблиця 1

Динаміка зростання росіян у колишніх республіках СРСР (вибірково) (у %) [3,11,13,14]

		1926	1939	1959	1970	1979	1989	2001
Україна	Українці	80,01	76,48	76,81	74,87	73,55	72,73	77,82
	Росіяни	9,23	13,49	16,94	19,37	21,11	22,07	17,28
Латвія	Латвійці	73,4 ⁽¹⁹²⁵⁾	75,4 ⁽¹⁹³⁵⁾	62,39	57,05	53,69	52,05	62,10 ⁽²⁰⁰⁰⁾
	Росіяни	10,4 ⁽¹⁹²⁵⁾	10,6 ⁽¹⁹³⁵⁾	26,75	29,95	32,81	33,96	26,90 ⁽²⁰⁰⁰⁾
Естонія	Естонці	87,92 ⁽¹⁹²²⁾	88,11 ⁽¹⁹³⁴⁾	74,59	68,22	64,72	61,53	67,9
	Росіяни	8,23 ⁽¹⁹²²⁾	8,23 ⁽¹⁹³⁴⁾	20,07	24,68	27,91	30,33	25,63
Білорусь	Білоруси	80,61	82,9	81,09	80,97	79,39	77,86	81,22 ⁽¹⁹⁹⁹⁾
	Росіяни	7,7	6,5	8,19	10,42	11,90	13,22	11,37 ⁽¹⁹⁹⁹⁾

Таблиця 2

Мовна ситуація у Білорусі (за 1999 рік) [9]

	Чисельність, тис. чол.	Із загальної кількості осіб даної національності, у %			
		Вважають рідною мову свого етносу	Вказали, якою мовою спілкуються вдома		
			Білоруська	Російська	Інша
Усе населення, з них:	10045	81,9	36,7	62,8	0,5
Білоруси	8159	85,6	41,3	58,6	0,1
Росіяни	1142	90,7	4,3	95,7	-
Поляки	396	16,5	57,6	37,7	4,7
Українці	237	42,9	10,2	83,6	6,2
Євреї	28	5,4	3,8	95,7	0,5

Схожа ситуація характерна для України соціологічне опитування, проведене у 2006-2008 роках Центром Разумкова, показало, що українська є рідною для 43,7 % (2008), російська 26,0 % населення. У той же час біля третини населення України користуються одночасно кількома мовами – російською та українською (табл. 3). Така ситуація викликана етнозахисним механізмом – мовним конформізмом [7].

Завдяки мовному конформізму формуються три групи у межах етносу – двох полярних, які користуються переважно українською або російською, та більшої частини – білінгвів, які одночасно користуються обома мовами, віддаючи перевагу російській, особливо серед української молоді.

О.А. Борусевич проаналізувала трансформа-

цію етнічних цінностей українців [1]. Більш молоде покоління піддається подальшій русифікації, а питання мовної ідентифікації не є першочерговим. У сім'ї українці надають перевагу українській, тоді як у професійному та міжособистісному спілкуванні – російській. Така ситуація пов'язана і з переважанням міського населення (біля 68 %), переважно зрусифікованого, а також феноменом маргіналізації.

І.Ю. Вільчинська зазначає, що відношення до використання мови залежить від соціальних груп – чим нижча соціальна група, тим вищий показник використання української [2]. Також це проявляється у концепті «місто-село».

Таблиця 3

Соціологічне опитування відносно рідної мови (2006-2008 рр.) [10]

Мова	2006	2007	2008
Українська	51,4	52,0	43,7
Російська	30,7	25,7	26,0
І українська, і російська	15,6	21,5	28,7
Інша мова	1,1	0,9	0,9
Важко відповісти	0,6	0,5	0,7

А.А. Налчаджян виділяє наступні міжетнічні процеси: суперництво і боротьба, конфлікти, співробітництво, вторинні процеси перерозподілу статусу і ролей [8]. У результаті міжетнічних процесів виникає стратифікація етносів, виникає ієрархія статусів.

Етапами встановлення міжетнічних відносин є:

1) перший контакт етносів, створення стереотипів відносно контактуючого етносу;

2) етап суперництва – на цьому етапі йде боротьба за ресурси між етносами (завойовником і завойованим), формування нової системи статусів та міжетнічної субординації;

3) етап акомодатії – закріплення міжетнічних статусів, формування соціально-культурних ніш діяльності;

4) етап асиміляції. Приймаючи культуру домінуючого етносу, йде процес поступової акультурації та асиміляції підлеглого етносу. А.А. Налчаджян

акцентує увагу на тому, що в процесі переходу від етапу акомодатії до процесу асиміляції йде руйнація традиційних внутрішньоетнічних відносин [8]. Саме на цьому етапі відбувається дезорганізація етнічних груп та зростання кількості осіб з девіантною поведінкою.

Постає важливість питання формування національної ідеології. «Реперними» точками тут є історія етносу. Чим довша історія етносу, тим він є більш привабливим для етнофорів. Важливою є також така форма етнічної ідентичності, яка пов'язує усі сфери життя етнофора. Якщо етнічна ідентичність фрагментарна, формуються передумови для подальшої акультурації даного етносу.

В Україні частина громадян асоціюють себе з радянською культурою. Проте це характерно в більшості для дорослої вікової групи (старше 35-40 років). Більшість же громадян відносить себе до української культури (табл. 4).

Таблиця 4

Співвідношення культурних традицій в Україні (2006-2007 рр.) [6]

Культурна традиція	2006	2007
Українська	56,3	57,9
Радянська	16,4	19,4
Російська	11,3	10,1
Загальноєвропейська	6,6	6,4
Інша	1,5	1
Важко відповісти	7,9	5,2

Достатньо складним є аналіз маргінальних груп етносів. Маргіналізація етносу, на нашу думку, найбільш виразно проявляється у тих соціальних групах етносу, що займає високий статус (інтелігенція, представники бізнесу, власники землі тощо). Для підвищення їх статусу відносно домінуючого етносу ці соціальні групи піддаються акультурації. Оскільки міста є осередками інновацій, культурного життя та ін., і вони швидше піддаються асиміляції через постійний міграційний потік маргіналізованих груп та представників домінуючого етносу.

Висновки. Вивчення міжетнічних відносин у геополітиці є одним із ключових. Якщо розглядати політико-географічний простір за теорією Великих багатовимірних просторів (за В. Дергачовим) [4], то можна виділити соціокультурний, геополітичний та гео економічний простори, які у межах рубіжних суспільств накладаються і часто не співпадають з існуючими межами (державні кордони, етнічні межі тощо). Розмиті і достатньо динамічні межі у країнах Балто-Чорноморсько-Каспійського простору представляють собою лінії напруги, які мають різний рі-

вень конфліктності та контакту. Визначаючи вище викладені положення, необхідно зазначити, що етноси мають достатньо складну структуру, в межах якої відбуваються різномірні відносини (горизонтальні та вертикальні) з представниками інших етносів. Утворення та відновлення держав на Балто-Чорноморсько-Каспійському просторі призвела до зміни ранжируваних та неранжируваних систем, зміни ролей та статусів етносів, що призвело до зростання напруги у багатьох державах. Найбільш конфліктогенного характеру міжетнічні відносини набули у країнах Закавказзя. Відносно України необхідно продовжити дослідження процесів стратифікації етносу за мовними, релігійними, політичними ознаками, за лінією «місто-село». Крім цього, важливим є дослідження динаміки міжетнічних відносин у країнах Балтії, Білорусі, Молдові, країнах Закавказзя. Різномісправлені та специфічні процеси тривалий час формувались за близькими зовнішніми чинниками, тому мають важливе значення для вивчення міжетнічних процесів та їх екстраполяції щодо України.

Список використаних джерел:

1. Borusevych O.A. *Mizhpokolinna transformaciya etnichnykh cinnostey (na prykladi ukrayinskoho etnosu): avtoref. dys... kand. sociol. nauk: 22.00.03 / O.A. Borusevych; NAN Ukrayiny, In-t sociol. – K., 2000. – 18 s.*
2. Vilchynska I.Yu. *Etnosocialna identychnist suchasnoyi ukrayinskoyi molodi: avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.05 / I.Yu. Vilchynska; NAN Ukrainy. Un-t derzhavy i prava imeni V.M. Koretskoho. – K., 2002. – 20 s.*
3. *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 goda. Nacionalnyj sostav naseleniya po respublikam SSSR. Demoskop Weekly. Rezhym dostupa: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>*
4. Dergachev V.A. *Civilizacionnaya geopolitika (Bolshiye mnogomernye prostranstva): Nauchnaya monografiya. – Odessa: IPREEI NANU, 2003. – 262 s.*
5. Dnistriansky M.S. *Etnopolitychna geografiya Ukrayiny: problemy teorii, metodologiyi, praktyky: Monografiya. – Lviv: Vydavnychy centr LNU imeni Ivana Franka, 2006. – 490 s.*
6. *Do yakoyi kulturnoyi tradytsiyi Vy sebe vidnosyte? Sociologichni opytuvannya. Centr Razumkova. Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=693*
7. Masenko L. *Movna povedinka osobystosti u situaciyi bilingvizmu. Ponyattya movnoyi stiykosti / L. Masenko // Nezalezhny kulturologichny chasopys "Yi", 2004. – № 35. Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm>*
8. Nalchadzhian A.A. *Etnopsikhologiya. 2-e izd. – SPb: Piter, 2004. – 381 s.*
9. *Raspredeleniye naseleniya Respubliki Belarus po nacionalnostyam i yazykam v 1999 godu. Perepis naseleniya 1999 g. Rezhym dostupa: <http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/p6.php>*
10. *Yaka mova dlya vas ye ridnoyu? Sociologichni opytuvannya. Centr Razumkova. Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290*
11. *Centralas statistikas parvades datu bazes. Population by ethnicity (Census population data). 1920, 1925, 1930, 1935. – Rezhym dostupa: <http://data.csb.gov.lv/>*
12. Donald L. Horowitz. *Ethnic groups in conflict. University of California Press, 2000. – 697 p.*
13. *Population and social processes. Database. Latvijas statistika. – Rezhym dostupu: <http://www.csb.gov.lv/en>*
14. *Statistics Estonia. Censuses. – Rezhym dostupu: <http://www.stat.ee/en>*

Summary

Sergii Iaromenko. POLITICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF INTER-ETHNIC RELATIONS.

Research of geopolitical, geo-economic and cultural features in the Baltic-Black Sea-Caspian space is associated with a specific position of ethnic groups. This situation is different in the formation of most ethnic groups, the development of ethnic conflicts and their nature as opposed to those that are formed in states with sufficiently stable outside and a long history of state-building. Specificity of ethnic groups in the region accompanied by overlapping different ethno-political, cultural and civilization processes that occur in geopolitical relations between the Baltic-Black Sea-Caspian space and neighboring geopolitical regions. Border societies have their own particular ethnic processes that are necessary to investigate precisely the characteristics of its geopolitical location, formation and development of socio-cultural environment, geo-economic processes.

The main aspect of the study of inter-ethnic relations are an ethnic group that is characterized by several features: a common territory, common culture and traditions. Overall, the ethnic group has a complex structure that has a multilevel hierarchy and relationships. At the level of ethnic representatives contact him (etnofory) act as a single system that has its own mental settings specific traditions and value system.

Ethnicity in the process of development can be subjected to the processes of integration and disintegration, which caused both internal and external factors. In complex, multiethnic states of processes occur in horizontal and vertical directions. Horizontal relationships form a clear hierarchy of ethnic groups in the "dominant ethnic group-subordinate ethnic group", which for a long time establishes a system of statuses and roles in multinational states. The most disordered, as having significant and dynamic features of disintegration has unranked system of inter-ethnic relations.

The unranked system for members of the Russian ethnic group in the twentieth century, including in the Soviet period are considered in this paper. The example shows the Belarus language problem, which tends to assimilate the Russian language, which had the status of the language of the dominant ethnic group. In Ukraine actively used ethnic protected mechanism - language conformism, an example of which is considered relatively polls favor the use of language and the ratio of representatives of the ethnic group to one of the cultures. A poll in Ukraine showed a large proportion of those who use simultaneously in two languages (bilingualism) and a large proportion of supporters of Soviet culture.

Keywords: ranked and unranked groups, inter-ethnic processes and relations, marginalization, linguistic conformity, border society, ethnophor.